

Р.С.Каренов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: rkarenov@inbox.ru)*

Мұхаммед Хайдар Дулати қазақтың есімі әлемге мәшһүр тұңғыш тарихшы-ғалымы, кеменгер ойшылы

М. Х. Дулатидің туғанына – 515 жыл

Мақала әлемдік ғылым, білім мен мәдениет тарихында өзіндік үлкен орны бар, қазақ тарихының атасы атанған ұлы ғалым Мұхаммед Хайдар Дулатидің өмірі мен шығармашылығына арналған. Автор ғұлама ғалымның мұрасын жан-жақты зерделеуге талпынған. Мырза Хайдардың «Тарих-и Рашиди» атты еңбегі ақындық қуатпен, жазушылық шеберлікпен, көркем де айшықты тілмен жазылған мемуарлық туынды деген қорытынды жасалған. Кеменгер ойшылдың «Жаһаннаме» атты поэтикалық шығармасына назар аударылған.

Кілт сөздер: тарихшы, тұлға, шығарма, дастан, мұра, Моғолстан, мағлұматтар, шежіре, зерттеу, дулаттану саласы.

Кіріспе

Мырза Мұхаммед Хайдар Дулати — XVI ғасырда ғұмыр кешкен көрнекті мемлекет қайраткері, әскери қолбасшы, атақты тарихшы, әдебиет майталманы. Ол өмірін Орта Азия, Шығыс Түркістан, Тибет, Үндістан елдерінде өткізген. М.Х. Дулати тарихшы және қаламгер ретінде екі шығармасымен зерттеуші-ғалымдар арасында кеңінен танымал тұлға атанды. Бірі – бұл кісінің сәулетті даңқын дүние жүзіне әлпештеп таратқан, оның парсы тілінде жазылған «Тарих-и Рашиди» деген кітабы. Осы энциклопедиялық шығармада ұлттық тарихқа, мәдениетке қатысты түйінді ой-пікірлер, терең толғамдар, парасатты пайымдаулар мол. Мұхаммед Хайдар өз еңбегінде тек тарихты ғана жазып қоймаған. Сонымен қатар адамзат құндылықтары, өмірдің мәні мен мағынасы туралы пәлсапалық ойларын түйіндеген. Өмірдің баянсыздығын, оның өтпелі екендігін айта келе бабамыз ұрпақтарын ізгілікке шақырған. Шығарма көркем ойлармен, өлең жолдарымен өрілген. Екіншісі — «Жаһаннаме» атты шығыстық үлгідегі, түркілік дүниетаным биігінен ой толғайтын, даналық сөз айтатын классикалық жыр-дастаны. «Жаһаннаменің» негізгі тақырыбы махаббатқа деген адалдық, адамгершілік, адамды сүю, қастерлеу, әділдікті ардақтау болып келеді. Шығармада басты тақырып — сүйіс-пеншілік, махаббат тақырыбы болғанымен, осы арнада Хайдар Дулати өз уақытының, өз заманының, өз қоғамының сан алуан тарихи оқиғаларын да айналып өтпейді. Мансап, билік жолындағы әмірлер мен сұлтандардың, бектер мен мырзалардың әрқилы тағдыры, мінез-құлқы, іс-әрекеттері де дастанда желі тартады. Осы арқылы автор тарих таразысына жақсылық пен жамандықты, әділдік пен әділетсіздікті, қиянат пен рақымшылықты қатар қойып, адам болмысындағы қасиеттер құндылығын адамгершілік тұрғыдан ой талқысына салады. Өз үкімін айтады [1].

М.Х. Дулатидің «Тарих-и Рашиди» атты классикалық тарихы шығармасы мен «Жаһаннаме» дастаны дүниежүзілік әдеби мұраға енді.

*Шығыс тарихшыларының дүлдүлі, текті атаның
ұрпағы М.Х. Дулатидің өмір жолынан бір үзік сыр*

Тарихшы, ақын, көркем сөз шебері, майталман шешен, этнограф, философ, географ, оң саусағынан өнер тамған шебер, мәлімгер дипломат, әскери қолбасшы Мұхаммед Хайдар Дулати 1499 жылы Ташкент қаласында дүниеге келген.

Оның ата-бабалары Оңтүстік-Шығыс Қазақстан аумағында, Моғолстан мемлекетінің құрамындағы Қырғызстан мен Шығыс Түркістан жерінде беделді саяси қайраткерлер болған. Олар ұлұсбектер, тархандар бола отырып, өздерінің мұрагерлік иелігі Маңғлай-Сүбенге билік жүргізген. Әмір Болатшы (Пуладчи) XV ғасырдың орта шенінде Шағатай мемлекетінің күйреу кезеңінде Тұғылық-Темірді осы мемлекеттің шығыс бөлігінің ханы етіп тағайындаған. Мұхаммед Хайдар Дулатидің тағы бір атасы — Әмір Хұдайдат ұлұсбек болған кезде Моғолстан тағында алты ханды ауыстырған. Мұхаммед Хайдар Дулатидің арғы атасы Мұхаммед Хайдар мырза 1480 жылға дейін Қашғарияда билік жүргізген [2].

Моғолстан билеушісі Жүніс хан (1415–1486) өлгеннен кейін үлкен ұлы Сұлтан Махмұд (1463–1508) хандық таққа отырады. Сұлтан Махмұд хан 1493 жылы жас күнінде бірге өскен досы, әкесінің бас әмірі Мұхаммед Хайдардың ұлы Мұхаммед Құсайынға (1468–1508) әпкесі Хұбнигар (Хұб Нигар) ханымды атастырады. Әрі Ташкенттің түстігі, Самарқанд пен Ходженд аралығындағы Ұратөбе уәлаятын басқару билігін береді. Хұбнигар ханым Әбиба ханым және Гау Харша бегім атты екі қыздан кейін дүниеге бір ұлды әкеледі. Мұхаммед Құсайын ұлына Мұхаммед Хайдар деп әкесінің атын қояды. Екінші ұлының аты — Мұхаммед Шах [3; 191].

Мұхаммед Хайдардың шешесімен туысқан, Жүністің бірнеше парасатты қыздары болған. Оның бірі Құтлығ Нигар ханым — Үндістанды билеген Ұлы Моғолдар әулетінің негізін қалаушы Захир-ад-дин Мұхаммед Бабырдың шешесі. Тағы бір қызы Сұлтан Нигар ханым — қазақ ханы Әдіктің бәйбішесі. Демек, бұл қарым-қатынастың барлығы Мұхаммед Хайдарға бала күнінен таныс болмаса, ол «Тарих-и Рашиди» кітабында мұның барлығын сондай жылы, сондай ашық жаза алмас та еді.

Мұхаммед Хайдар халық ортасында көбінесе Мырза Хайдар деген атпен даңқы шығады. Оған қосымша лақап аты Көреген, Мырза Хайдар болған. «Көреген» ескі моңғол-түрік тілдерінде *күйеу* деген сөз. Орта ғасырларда хан қызын алып, ел басқарған би-батырларға «көреген» деген лақап ат берілетін болған. Мағынасы ел басқаратын ханның күйеуі, бірақ ханның өзі емес. Бұл лақап атты Хайдардың әкесі — Құсайын да, Әмір Темір де және тағы басқалар да таққан. Сонымен қатар ол жазған кітаптарында өзінің қай рудан шыққанын білдіру үшін ресми атын Мұхаммед Хайдар Дұғлати (Дулати, Доғлати) деп қолданған [4; 92].

Хайдар Мырза шыр етіп дүниеге келгеннен-ақ тағдыр тауқыметін көп тартқан. 1501 жылы ол екі жасқа толғанда анасы қайтыс болады. Және оның балалық шағы Мұхаммед Шайбанидің Орта Азияның қалалары мен қоныстарын, елді мекендерін басып алып, Әмір Темір ұрпақтарын қуа бастаған кезге тұспа тұс келді.

Тарихтан біз Шыңғыс хан жаулап алған жерлерін көзі тірісінде ұлдарына бөліп бергенде, Алтайдан Атырауға дейінгі өлкенің Шағатайға тигенін білеміз. XVI ғасырдың ортасына таман Шағатай мемлекеті екіге бөлініп, Орта Азияны Әмір Темір (1336–1405) иемденді де, Моғолстан (Жетісу мен Шығыс Түркістан) жағы, қазіргі Қырғызстан мен Қазақстанның біраз жерін қоса, Шағатай ұрпақтарының қолында қала берді.

Жошы ханның Батыс Сібірді мекен еткен кіші ұлы Шайбанидің әулеті Ақсақ Темір ұрпақтары арасындағы алауыздықты пайдаланып, олардан Орта Азияны тартып алуға әрекеттене бастаған тарихтан белгілі. Бұл іс Шайбани тұқымынан шыққан Әбілқайыр хан (1412–1468) тұсында басталғанымен, оны ханның немересі Мұхаммед Шайбани ғана жүзеге асыра алды. XV ғасырдың соңына таман Дешті-Қыпшақ елінің басын құрап, үлкен күшке айналдырған ол, енді ат басын Мәуераннаһрға қарай бұрды.

Мұхаммед Шайбани аз ғана уақыт ішінде, яғни, 1500 жылы — Бұхара, 1501 жылы — Самарқан, 1503 жылы — Ахсикент пен Ташкент, 1504 жылы — Әндіжан, 1505 жылы — Хорезм, 1507 жылы Герат, Астрабад, Гурганға да ту тігіп үлгерді. Басқыншының тегеурініне шыдай алмаған Бабыр соғыса-соғыса Кабулға кетуге мәжбүр болды.

1508 жылы осындай аласапыран кездері Хайдар Мырзаның әкесі Мұхаммед Шайбани кісілерінің қолынан қаза табады. Жетім қалған Хайдар мен әпкесін туыстары әуелде Бұхараға паналатқызады. Соңынан тәрбиешісі екеуін Бадахшанға аттандырады [5].

Хайдар Дулатидің өмірі мен есею, ер жету жолында Бабырдың орны бөлек. Әсіресе Мырза Хайдарға жасаған қамқорлығы туған әкесінің қамқорлығынан кем болмады. Жетімдіктің тауқыметін Бабырдың арқасында мүлде ұмытты. Ол Зафар қамалына Мырза ханға хат жазып, Мырза Хайдардың қауіпсіздігін ойлап Кабулға алдыртты. Болашақ қайраткер Бабырдың Кабулдағы сарайында үш-төрт жыл тұрып, сол замандағы ең үздік ұстаздардан білім алды. Бабыр тіпті мұғалімдердің қалай оқытып, білімді игертіп жатқанын назардан тыс қалдырмай, арнайы тексеріп, біліп, көз жеткізіп отырады. Өміріне өзек, ғұмырына азық, болашағына берік негіз қалаған білім негіздерін болашақ ғалым, міне, осы Бабырдың тікелей қамқорлығының арқасында алды [6].

Мырза Хайдар Кабулде, патшаның қасында жүргеніне үш-төрт жылдай болғанда, Жүніс ханның немересі Саид хан Бабырдан оны қайта-қайта өзіне сұрайды. Мырза Хайдардың да ханға ықпалы ауады. Ал Бабыр болса бөлесінің бұл әрекетіне ренжиді. Ренжіп тұрып рұқсатын береді. Бұл жайында Мырза Хайдардың өзі: «Саид хан бірнеше мәрте мені сұрап, патшаға адам жіберді. Ақырында патша қамығып, ренжіп тұрып, маған рұқсатын берді. Патшаның көңіліне қарауға тиіс болсам да балалық жасап оны аяқ асты еттім» [7; 302], — деп жазады.

Сұлтан Саид хан Қашқар елінің билік тағына отырған кезде, дәлірек айтсақ, 1514 жылы Хайдар Дулати осында келіп Қашқар билеушілерінің бірі болады. Сондай-ақ ол ханның мұрагері Әбу ар-Рашидтің ұстаз-тәрбиешісі болып тағайындалады.

Хайдар Мырзаның жасы отызға келгенде Саид хан оған орда мәжілісінде ұсыныс – пікір айтуына рұқсат етеді. Оның әр реткі мәжілістерде алға қойған ұсыныс әдіс-амалдарының ойламды, орынды әрі сенімді екеніне көзі жеткен хан бұйрық беріп, Мұхаммед Хайдарды бүкіл әскерлердің маңызды жұмыстарын басқаруға тағайындайды. Осы заман атауымен атағанда М.Х. Дулати қорғаныс министрі болады [3; 203].

«Тарих-и Рашидиде»: «Осылайша біршама уақыт өткен соң хан: «Сенің пікіріңе менде толық сенім пайда болды», — деді. Содан кейін барлық әскери істер мен мемлекет істерін маған сеніп тапсырды һәм бүкіл істерде менің қолыма шексіз билік, еркіндік берді және ханның жарлықтары мен үкімдері (пәрмендері) менің атыма жіберіліп отыратын. Сондай-ақ менің өз атыма ханның жеке хаты да келіп тұратын. Кашмир жорығынан қайта оралғанымда Тибетте ханның құзырына бардым. Мені ол оңашада да, көпшіліктің көзінше де «бауырым» деп атайтын» [7; 304] — дейді.

1533 жылы Саид хан қайтыс болды. Хан тағына отырған Әбу ар-Рашид (Әбдірашид) Дулат тайпаларының басшыларынан қауіптеніп, оларды қатты қуғынға ұшыратты. М.Х. Дулатидің немере ағасы Саид Мұхаммед мырза Дулатты өлтірді [8; 591–592].

Бұған өте ренжіген Хайдар Дулати алдымен Бадахшанға, сосын Үнді елінің әміршісі Бабырдың баласы Қамранға барып, 1539–1540 жылдары Аграда тұратын Бабырдың үлкен ұлы Құмайынмен бірге болады. 1541 жылы ол Бабыр ұрпақтарының көмегімен Кашмир елін жаулап алып, сонда дербес мемлекетіне өзі жеке дара билік жүргізеді. 1551 жылы М.Х. Дулати сондағы тағы тайпалардың бірімен шайқас кезінде мерт болады [9; 397–398].

Даңқты Бабырдың айтуынша [8; 592], М.Х. Дулати жан-жақты білімді адам болған. Сол кездегі саяси оқиғалар мен қайраткерлерді, сондай-ақ Қазақстан мен Орта Азия, Моғолстанның өткен тарихын, әсіресе Дулат тайпасының тарихын жақсы білген. 1541–1546 жылдары Кашмирде «Тарих-и Рашидиді» жазған. Ол хатқа түспеген дүниенің бәрі көмескіленіп, естен шығып, ұрпақ ауысқан сайын ұмытылып, мүлдем тарихи санадан өшіп кететінін өте жетік байқаған.

Мұхаммед Хайдар Дулати мемлекет қайраткері, қолбасшы болғандықтан, балаң жастан бастап өмірінің соңына дейін ұрыс, майдан алаңында атой салды. Ол бозбала шақта шайқасқа қатысып ерте есейсе, әскерге қолбасшылық етіп, соғыс өнерінің, әскери ғылымның, жауынгерлерге басшылық етудің, ұрыс жүргізудің қыр-сырын, сарбаздардың ұрыс жағдайындағы психологиясын соншама терең зерттеп, саралай білді [10].

Хайдар Мырза сурет салу ісімен айналысады, зергерлік, шеберлік, ұсталық өнерімен шұғылданады. Шеберлік ісінде ол бармағынан бал тамған ісмер сұлулық дүниесін жанымен сүйетін хас шебердің өзі болады. Қырнау, безеу, ою-өрнек өнерін тіпті асқаралы түріне жеткізіп, оны шын мағынасында сұлулық қазынасы — өнерге айналдырған. Онымен бірге Хайдар өзінің ойға жүйрік, майталман, сөзге шебер, ерекше саңлақ болуымен халық ортасында даңқты болады [11].

Мұхаммед Хайдарды оқыған Күншығыс ғалымдарының ол туралы жылы сөз айтпай қалған бірде бірі жоқ.

«Тарих – и Рашиди» – Хайдар Дулатидің есімін әлемге мәшһүр еткен ең басты шығармасы

Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих–и Рашиди» («Рашидтің тарихы») атты еңбегі екі дәптерден тұрады.

Бірінші дәптерде (кітапта) Моғолстанды және Қашқар елін билеген Шағатай ұрпақтарының әулеті тарихы баяндалады. Мұнда автор Тоғлық — Темір билік жүргізген кезден (1347–1348) бастап хан тағына Әбу ар-Рашид (Әбдірашид хан) отырған кезеңге дейінгі тарихи мерзімді қамтыған.

Екінші дәптердің (кітаптың) көлемі, біріншісіне қарағанда, төрт еседей көп. Бұл дәптер көбінесе дерлік ақынның өз көзімен көрген оқиғалар бойынша жазылған. Екінші дәптерді ғұмырнамалық шығарма деуге болады.

Екінші дәптер мемуарлық сипат ұстағанмен, онда сұлтан Саид ханның Моғолстандағы өкімет үшін күресі, оның 1514 жылы Дулат әмірлерінен жаулап алып, Моғолстан мемлекетін құрғаны, Шағатай әулетінің Моғолстанның бұрынғы аймағы — Жетісу мен Тянь — Шаньдағы өкімет билігін өз қолдарына алмақ болған әрекеттері, моғол хандарының Шайбани әулетімен және қазақ хандарының қарым-қатынастары әңгімеленеді. Шығарма XV–XVI ғасырларда Орта Азия, Шығыс Түркістан, Ауғанстан, Үндістанда болған тарихи оқиғаларды да қамтиды. Автор еңбегіне моғолдар

арасына кең тараған Дулат әмірлерінің аңыз-әңгімелерін, мемлекеттік ресми құжаттарды, әсіресе тарихшылар: Йакут, Жамал Қарши, Жувейни, Рашид әд-Дин, Казвини, Абд әр-Раззақ Самарқанди, Шараф әд-Дин Әли Йезидидің еңбектерін арқау еткен [8; 681–682].

Автордың айтуынша, шығарманы «Тарих-и Рашиди» деп атауға үш себеп басшылыққа алынған: «...Біріншісі, Тоғлық–Темір хан ислам дінін маулана Аршададиннің ықпалымен қабылдады... Екінші себебі, Тоғлық–Темірге дейін-ақ исламды Барақ хан, одан кейін Кебек хан қабылдаған еді. Алайда осы хандар дәуірінде моғол ұлыстары ислам дінінен дұрыс жол таба алмады. Ал күдіретті де мәртебелі Тоғлық–Темір хан мен бақытты моғол ұлысы исламнан дұрыс жол тауып, ұлылыққа бет бұрды. Үшіншіден, қазіргі уақытта моғол ханы Әбдірашид хан болғандықтан, бұл тарих соған арналып, оның құрметіне құрастырылып отыр. Осы үш себептен бұл тарих «Тарих-и Рашиди» («Хақ жолындағылар тарихы») деп аталынды» [7; 41].

XVI ғасырдың соңынан бері Батыс және Шығыс елдерінің ғалымдары бірегей түпнұсқа ретінде пайдаланып келе жатқан «Тарих-и Рашиди» атты еңбегінде ғұлама ғалым көптеген бай мағлұматтармен қатар, Моғолстан туралы толық және нақты деректер қалдырған: «... Моғолстан деп аталатын аумақтың ұзындығы мен ені жеті-сегіз айлық жол болады. Оның шығыс шекарасы қалмақтардың жері — Барыскөл, Еміл және Ертіске тіреледі. Солтүстігінде Көкше теңіз, Бум Лиш және Қараталмен; батыс шекарасы Түркістан мен Ташкент және оңтүстігінде Ферғана, Қашқар, Ақсу, Чалыш, Тұрфанмен шектеседі. Осы төрт шекаралас аймақтардың ішінен мен [Моғолстанның] оңтүстік аймағын көрдім. Ташкенттен Әндіжанға дейін он күндік жол. Әндіжаннан Қашқарға дейін жиырма күн, ал ол жерден Ақсуға шейін он бес күндік жол. Ақсудан Чалышқа дейін жиырма күндік, Чалыштан Тұрфанға дейін он күндік, Тұрфаннан Барыскөлге шейін он бес күндік жол. Барыскөл Моғолстанның шығыс шекарасы, барлық оңтүстік шекарасы салт атпен орташа жүріп отырғанда үш айлық жол. Жол бойында тоқсан бекет бар. Қалған үш жағын көрген жоқпын. Сол жаққа барып-келіп жүргендерден естідім, олардың айтуынша, ол шекаралар ұзындығы бұл айтылғаннан әлдеқайда үлкен әрі жеті-сегіз айлық жол құрайтын аумақтың көп бөлігі таулы өңір мен сайын дала болып келеді. Табиғатының көріктілігі мен әдемілігі соншама оны сипаттап жазуға менің шамам келмейді. Оның тауы мен даласында сансыз гүлдер өседі, олардың атауын да ешкім білмейді. Бұл гүлдер Моғолстаннан басқа жерлерде кездеспейді, сондықтан оларды ешкім жазбаған. Оның көптеген аймақтарында жаз айларында ауа райы қоңыр салқын болады. Адамдар бір-ақ көйлекпен жүре береді, оған басқа киімнің керегі болмайды, егер оның үстінен және киім киер болса, ыстық болмайды. Бірақ Моғолстанның кейбір аймақтарында ауа райы қоңыр салқыннан суықтыққа қарай ауысады.

Моғолстанда Жейһун сияқты, не соған жақын үлкен өзендер көп болған. Мысалы, Іле, Еміл, Ертіс, Шолақ және Нарын сияқты. Бұл өзендердің Жейһун мен Сейһуннан еш кемдігі жоқ. Олардың көпшілігі Көкше теңізге құяды. Көкше теңіз Моғолстан мен Өзбекстан арасын бөліп тұрған көл. Ұзындығы сегіз айлық жол, енінің кейбір жерлері шамамен отыз фарсах болатын. Қыс мезгілінде Көкше теңізде мұз қататын. Өзбектер мұздың үстінен өтіп, Моғолстанға баратын. Олар екі тәулік бойы жылдам жүріп отырып мұздың үстінен басып өтетін. Қыстың аяғында қайтқан кезде де дәл сондай жылдамдықпен мұздың үстінен жүріп өтетін. Бірақ қыстың аяғында бұл қауіпті болатын. Өйткені, көбіне мұз жарылып, жүз-екі жүз отбасы, одан да көп адам мұзға батып кететін. Оның суы тұщы болатын. Көкше теңізге құятын өзендер көп те, одан ағатын өзен аз. Ағатын өзеннің мөлшері оған құйылатын судың бір бөлігіндей ғана. Ағатын өзен Өзбекстан аумағынан ағып өтіп, Құлзумға құяды. Бұл өзеннің аты Атил деп аталады, тарихи кітаптарда [Атил, ал өзбектер арасында Идил деген атпен белгілі].

Моғолстанның тағы бір ғажайыбы — Ыстықкөл. Оған шамамен Көкше теңізге құйылатындай су құйылады. Ыстық көлдің айналасы жиырма күндік жол болады. Оның суы ешқайда тарамдалып кетпейді. Оның айналасын тау қоршаған. Оған құйылатын сулардың бәрі тұщы әрі тәтті болып келеді де, көлге қосылғасын ащы әрі кермектеніп кетеді. Онымен дәрет алудың да өзі қолайсыз. Егер суы көз бен ауызға тисе, ашытып күйдіреді. Тілге тисе, жағымсыз жағдай туғызады. Суы жағымсыздау болса да сондай таза әрі мөлдір болады. Мысалы, оны бір шыны кесеге құйсаңыз, оның түбінде ешқандай шөгінді тұнбайды. Ал, оның айналасындағы суларға келер болсақ, олар өте таза әрі тұщы. Маңында жұпар иісті шөптер, гүлдер, жеміс ағаштары өссе, оның даласында киік пен құстар жырттылып айырылатын. Моғолстанда мұндай табиғаты әсем, ауа райы керемет жерлер сирек кездеседі» [7; 402-403].

«Тарих–и Рашидидің» басқа мағлұматтардан ерекшелігі, мұндағы оқиғаның көбін автор өз көзімен көріп жазған. Және мұнда басқа түрлі тарихи жазулар сияқты ешбір шұбаландық жоқ, бұл тек белгілі бір дәуірді алып, соны әдемі тілмен айқын суреттеген.

Шығарманың екінші қасиеті — бұл қазақ тарихы туралы жазылған бірінші кітап. «Тарих – и Рашиди» негізінде жүз жыл ішінде (1450–1546) болған оқиғаны суреттейді. Бұл кез бұрынғы Алтын орда мен Шағатай ұлысының әбден ыдырап, оның орнына жеке хандықтар құрыла бастаған кез. Мұхаммед Хайдар «Тарих– и Рашиди» кітабында осы Шағатай ұлысы мен Алтын орданың қалай азып-тозғанын суреттеп, ол екеуінен тарап шыққан қазақ халқының саяси тіршілігін баяндайды [4; 95].

М.Х. Дулати қазақ қауымының ең алғаш ұйымдасуы туралы былай деп жазады: «Әбілқайыр хан Дешті-Қыпшаққа түгелдей билігін орнатқан кезде Жошы әулетінен шыққан кейбір тіміскішіл сұлтандар одан келер бір пәленің исін сезіп қалып, оны орнынан тайдырмақ болды. Керей хан, Жәнібек сұлтан сияқты кейбір сұлтандар мен басқалар аз ғана топпен Әбілқайыр ханнан қашып, Моғолстанға келеді. Сол уақытта Моғолстан хандығын билеу кезегі Есенбұға ханға жеткен еді.

Есенбұға хан оларды қатты құрметтеп, оларға Моғолстанның бір шетін бөліп берді. Олар осы жерден қауіпсіз жайлы қоныс тапты. Сөйтіп, тыныш өмір сүріп жатты.

Әбілқайыр хан дүние салғаннан кейін өзбектердің ұлысында алауыздық пайда болды. Әркім мүмкіндіктеріне қарай қауіпсіз хәм дұрыс өмір сүру үшін Керей хан мен Жәнібек ханды паналады, олар осылай күшін нығайтты. Басында өстіп елден қашып, олардан бөлініп жырылып қалып, біраз уақыт тарығып әрі сергелденде болғандықтан, оларды «қазақ» деп атады. Бұл лақап ат қазақтарға осылай таңылды» [7; 305–306].

«Тарих-и Рашидиде» қазақтың алғашқы хандарының көрші елдермен қарым-қатынасы кең көлемде сөз болады. Сондай-ақ мұнда Керей ханның баласы — Бұрындық хан, Жәнібек ханның баласы — Қасым хан, т.б. туралы құнды деректер бар: «Керей хан қайтыс болғаннан кейін хандық таққа оның ұлы Бұрындық хан отырды... Қасым хан Жәнібек ханның баласы болатын әрі әкесі сияқты барлық іс жағынан Бұрындық ханды тыңдап, соған бағынатын еді. Керей ханның Бұрындық ханнан басқа да көптеген ұлдары болған. Жәнібек ханның да Қасым ханнан басқа балалары бар-ды. Соның бірі Әдік сұлтан-тын. Жүніс ханның төртінші қызы Сұлтан Нигар ханымды Мырза Сұлтан Махмұд бин Сұлтан Әбу Саид мырза қайтыс болған соң, Әдік сұлтанға берді. Ташкент ойрандалған кезде Әдік сұлтан Шаһибек ханның әскерінен қашып шығып, қазақтарға кірді. Сұлтан Нигар ханым да оның соңынан ілесті. Әдік сұлтан көп ұзамай дүние салды. Содан Сұлтан Нигар ханымды Қасым хан некелеп алды. Әдік сұлтаннан кейін Қасым хан билікке қол жеткізді. Сөйтіп, Бұрындық ханға хандықтың атынан басқа ештеме қалған жоқ. Ең ақырында Қасым хан Бұрындық ханды қуып жібереді. Сонымен, Бұрындық Самарқанға кетіп, жат өлкеде өлді» [7;306].

«Тарих-и Рашидиде» ой бөлетін нәрсенің бірі — Қасым хан дәуіріндегі (1443–1520) қазақ халқының әлеуметтік шаруашылық күйі. Бұл мәселені Мұхаммед Хайдар көбінесе Қасым хан атымен байланыстыра айтады. Өйткені ол қазақ халқының өсіп-өнуіне үлкен қамқорлық еткен адамдардың бірі болды. Бұл жөнінде Хайдар Дулати былай дейді: «Саид хан да Ахсиге оралды әрі Ферғана уәлаятының қамалдарын бекемдеп, қазақтарға қарай бет алды. Ондағы ойы Ташкентті алуға тағы да қазақтарды көтеру болатын. Мен ол сапардан сырқаттануыма байланысты қалып қойдым.

Хан жолға шығып, Моғолстанның мәшһүр жері — Шуға (Жудке) келіп жетті. Қасым ханның сол уақытта жасы алпыстан асып, жетпіске таяп қалған кезі. Ал ханның қылшылдаған шағы болатын — жасы отызға жете қойған жоқ еді. Әзірше талай қажет деген жерге жаяу жүріп жететін. Қасым хан жасының ұлғаюына байланысты ханды қарсы ала алмайтынына кешірім өтініп, Жошы әулетінен тараған кейбіреулерінің жасы елу мен алпысты алқымдап қалған отыз-қырық сұлтанды, солардың ішінде Жаныш хан, Таныш хан, Мамаш хан, Жан Хайдар сұлтан, Қарыш сұлтан және тағы басқаларға тізе бүгіп құрметпен қарсы алсын деп бұйырды. Соның ішінде Жаныш хан мен Таныш хан жас жағынан [Саид] ханнан көп үлкен болатын. Олар тізе бүккен кезде хан орнынан тұрды. Қалған сұлтандардың бәрі де тізе бүккен уақытта хан өз орнына отырып, сәлемін қабылдады. Қасым хан [Саид] хан алдына келгенде жылы жүздесіп құрметтегені сондай, хан өмірінің соңғы сәтіне шейін оның кішіпейілділігін ұмытқан емес. Әрқашан сырласа қалғанда хан оны еске алып, «Алланың нұры жаусын оған»: Қасым хан асқан мәрт адам болған деп отыратын және онымен қалай танысқанын баян ететін-ді» [7; 308–309].

Мұхаммед Хайдар Қасым ханның тәрбие беретін кемеңгерлік ісін суреттеумен бірге, оның саясатқа жүйрік адам болғанын да баяндайды: «Қасым хан Дешті-Қыпшақты түгелдей өзіне қаратып алғаны соншалықты Жошы ханнан кейін ешкім де ол сияқты мұндай билікке қол жеткізген емес. Мысалы, әскерінің саны мың-мыңнан (миллион) асатын еді» [7; 306].

Мұхаммед Хайдардың айтуынша, Қасым ханнан кейін қазақ қауымы зор апатқа ұшырайды. Бұларды, бір жағынан өзбектер мен Рашид ханның бірлескен күші әлсіретсе, екінші жағынан — халық бұқарасы Тайыр мен Мамаш сияқты тоғышар хандардың басшылығына разы болмай, тоз-тоз бола бастайды.

Белгілі ғалым Немат Келімбетовтың пайымдауынша [9; 404], жанрлық тұрғыдан келгенде «Тарих-и Рашидиді» ғылыми еңбек әрі түркі тілдес халықтардың шынайы шежіресі, сондай-ақ тарихи тақырыпқа жазылған көркем туынды деуге болады:

1. «Тарих-и Рашиди — көне түркі, шағатай, араб, парсы, латын, ежелгі грек, үнді тілдерінде жазылған, есімдері әлемге мәшһүр Шығыс пен Батыс ғұламаларының тарихи зерттеулеріне негізделіп жазылған нағыз ғылыми еңбек.

2. Хайдар Дулати еңбегі сан ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, ауызша айтылып келген тарихи деректерді, аңыз-әфсаналарды, хандар мен сұлтандардың генеалогиясын (ататегін) өз ішіне қамтыған шынайы шежіре кітап деуге болады.

3. Қазақ зиялылары шежіре кітаптарды тарихи тақырыпқа жазылған көркем туынды ретінде таныған. Тіпті алғашқы ресми тарих ретінде жазылған шежіренің өзін айтушы жыршы-жыраулар оған көркем теңеулер қосып, бірте-бірте шежіре мәтінін тарихи тақырыпқа жазылған көркем туындыға айналдырып жіберетін болған.

Міне, Хайдар Дулати өзінің «Тарих-и Рашиди» атты еңбегін жазу барысында осы жайттарды мықтап ескере отырып, оны жоғарыда айтылған үш талапқа да жауап беретіндей етіп жазған.

«Тарих-и Рашиди» кітабын зерттеу, басқа тілдерге тәржіма жасау жайында бірер сөз

М.Х.Дулатидің «Тарих-и Рашиди» атты еңбегін тұңғыш рет Англияның аса көрнекті тарихшысы Э.Денисон Росс (1871–1940) ағылшын тіліне аударып, оны 1895 жылы Лондонда бастырып шығарған. Осы кітап сол күйінде ешбір өзгеріссіз қайтадан 1972 жылы Лондонда жарық көрді.

Орыс ғалымы В.В.Вельяминов-Зернов 1864 жылы Санкт-Петербурда шыққан «Қасым хандары мен ханзадалары жайлы зерттеу» атты кітабының екінші томының Ораз-Мұхаммедке арнаған он екінші тарауында XV ғасырда өмір сүрген Жәнібек пен Әдік хандар тарихын жазғанда, Мырза Хайдардың «Тарих-и Рашиди» туралы: «Жәнібек пен Әдік хан туралы тапқан деректердің ең нақтысы — «Тарих-и Рашиди». Оны Мұхаммед Хайдар-гурган 948 (1541–42) және 953 (1546–47) жылдар аралығында парсы тілінде жазған. Екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімі Тоғылық–Темірден бастап шағатайлықтар жерінің тарихын қамтитын очерктен құралған. Ол Тоғылық–Темір ұрпағының бірі, Жүніс ханның немересі, әйгілі Әбілхайыр ханның немересі, Бұхаралық шейбанилер әулетінің негізін қалаған Шайбани ханмен соғысқан Сұлтан Ахмет ханның (Алаша хан) баласы Саид хан (939 жылдың зұльхиджа айында қайтыс болған. Маусым, 1533 ж.) өліміне дейінгі уақытты қамтиды. Осы бөлімнің аяқ жағында Сұлтан Саид ханның баласы және мұрагері, былайша айтқанда, бұл еңбек соған арналып «Тарих-и Рашиди» деп аталған. Екінші бөлімі «Тарих-и Рашиди» авторының өмірбаянын және оның кезінде болған, ол қатысқан немесе куәсі болған оқиғаларды қамтиды. «Тарих-и Рашиди», әсіресе, оның екінші бөлімі өте керемет. Бұл шағатайлықтардың кейінгі тарихын баяндайтын жалғыз дерек. Мұхаммед Хайдар жазғанының барлығы дерлік жоғарғы тұрғыдан жаңа және қызықты. Оның әңгімесі барлық жерде адал және анық. Осыны «Тарих-и Рашиди» авторынан күту керек еді. Оның қоғамдағы орны бұл оқиғаларды білуге және шын мәнінде қағазға түсіруге қолайлы болды. Мұхаммед Хайдар Шыңғыс хан кезінде аты шыққан, беделі жоғары, ал шағатайлықтар кезінде одан да жоғары көтерілген Дулат руына жататын. Бұл ру мүшелері көп уақыт Қашқар, Жаркент, Ақсу және сол төңіректегі басқа да жерлерге әкім болған. Олардың [Шағатай] хандарымен тығыз қарым-қатынастары мен некелік байланыстары нығайды, бұған дәлел ретінде көптеген Дулаттардың гурган титулын иемденгенін айтуға болады», — деп жазады. Одан әрі ғалым «Тарих-и Рашидиден» Темірмен соғысқан Қамараддин және оның ағалары жайлы қысқаша айта келе, Мырза Хайдар өміріне тоқталады, Мырза Хайдардың балалық шағынан бастап Кашмирді екінші рет жаулап алу кезеңіне дейін баяндайды.

В.В.Вельяминов-Зернов «Тарих-и Рашиди» көшірмесін Шығыстан, соның ішінде Үндістаннан табуға болатыны туралы: «Жалпы, Шығыста «Тарих-и Рашиди» және оның авторы көпшілікке белгілі. Азиялық жазушылар Мұхаммед Хайдарды адам және қолбасшы ретінде мақтайды, тіпті реті келсе, оның кітабына сілтемелер жасайды», — дейді. Сонымен қатар дәлел ретінде Бабырдың «Бабырнамеде» Мырза Хайдар жайлы жазғандары мен оған арнаған өлеңін келтіреді [12].

Ресей және кеңес шығыстанушылары, тарихшыларынан Мырза Хайдар еңбегін жоғары бағалаған академик Василий Владимирович Бартольд (1869–1930). Ол «Шығармаларының» III-томында Хайдар Дулатиге мақала арнаған. Оның атын «Хайдер Мырза» деп қойған. Ал өзінің аса құнды «Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии» (жалпы аты «Тюрки») атты кітабында Мырза Хайдарға қатысты мынадай деректер келтіреді: «Мұхаммед Хайдер считал моголов и киргизов одним и тем же народом и видел всю разницу между ними в том, что моголы приняли ислам, тогда как киргизы оставались в то время язычниками. Потомки Ахмед-хана, во всяком случае, были по языку турками; уже сын Ахмед-хана, Саид-хан, умерший в 1533 г., писал стихи по-персидски и по-турецки. Мухаммед-Хайдер отличает моголов от коренного населения Восточного Туркестана и понимает под Моголистаном преимущественно степи от Балхаша, составлявшего границу между Моголистаном и Узбекистаном, на западе и до страны калмыков на востоке; на севере границу составляли Эмиль и Иртыш, на юге — Фергана и области Восточного Туркестана от Кашгара до Баркуля (собственно, Барс-куль). В XVI в. моголы были вытеснены оттуда калмыками и киргизами, но оставались в Кашгарии, где их, по словам Мухаммед-Хайдера, считалось около 30 000. Условия в Кашгарии неблагоприятны для сохранения кочевой жизни, и после исчезновения, в конце XVII в., ханской династии моголы должны были скоро слиться с местным оседлым населением и утратить свое название» [13].

Қырғызстан ғалымы Н.Н. Туманович (1928–2003) XV–XVI ғасырлардағы қырғыз тарихын толық көрсету үшін «Тарих-и Рашиди» түпнұсқасымен жұмыс істей отырып, В.В.Бартольдтың қырғыздар тарихына арналған зерттеулерін, Хафизидің «Зубд ат-тауарихын», Б.Я.Владимирцовтың «Моғолдардың қоғамдық құрылысын» және Петрушевскийдің «XIII–XIV ғасырлардағы Ирандағы егін шаруашылығы және аграрлық қатынастарын» пайдаланған. Өз еңбегіне Н.Н.Туманович ең басты дерек ретінде Дэнисон Росстың «Тарих-и Рашидиінің» аудармасын пайдаланған. Бірақ В.В.Бартольд секілді ол да Д.Росс аудармасына қанағаттанбаған.

Н.Н.Туманович басқа да шығыстанушы-ғалымдар секілді «Тарих-и Рашидиді»: «Бұл шығарма — түркі халықтарының тарихын зерттеуде аса бағалы дерек. Басқа деректердің арасынан оның ерекше орын алатынының себебі мынада. Біріншіден, Мұхаммед Хайдардың еңбегі — тек Моғолстан тарихына бағышталған бүгінгі күні бізге мәлім шығармалардың жалғызы ғана. Моғолстан XV–XVI ғасырларда Шығыс Түркістан аймағына кірген. Екіншіден, «Тарих-и Рашидиде» қырғыздар жайлы және олардың қоныс тепкен жерлері туралы басқалар бұрынырақ айтпаған деректер келтіріледі. Үшіншіден, көлемі және деректерінің ауқымдылығымен ортағасырлық шығармалардың ешқайсысы да «Тарих-и Рашидимен» теңесе алмайды», — деп жоғары бағалаған [14; 10].

Санкт-Петербург университетінің профессоры, шығу тегі бойынша қазақстандық Т.И. Сұлтанов Мырза Хайдардың «Тарих-и Рашидиі» зерттеп, оған қысқаша тарихнамалық талдау жасаған. Жыл сайын шығатын «Шығыстың жазба ескерткіштері» атты тарихи-филологиялық зерттеулер жинағында ол «Мырза Хайдардың «Тарих-и Рашидиі» («Ескерткіштің әдеби тарихы») атты ауқымды мақала жариялаған. Онда «Тарих-и Рашидидің» Әлламиден, яғни XVI ғасырдың екінші жартысынан, зерттеле бастауы және кейінгі жүз жылдықта оның Орта Азия, Иран, Үндістан, Еуропа, Кеңес Одағы ғалымдарының еңбектеріне жасаған ықпалына тоқталған.

Т.И.Сұлтанов мақаласында: «XVI ғасырдың парсы тілді тарихи әдебиеті қатарында Мырза Хайдар Дулаттың «Тарих-и Рашидиі» мазмұнының шынайылығы және әдеби тағдырына орай едәуір қызықты еңбек болып табылады. «Тарих-и Рашидидің» мәдени-тарихи және деректанымдық мағынасы еуропалық және үнділік шығыстанушылардың шығармаларында дүркін-дүркін айтылып келген. Әйтсе де бұл күнге дейін тақырыбы осы әдеби тарихи ескерткішке бағышталған басылым жоқ», — деп жазады, яғни мұндай классикалық еңбектің филологтар тарапынан аз зерттелгеніне өкініш білдіреді [14; 11].

Қазақстан тарихы библиографиясында «Тарих-и Рашиди» атты М.Х.Дулатидің кітабын зерттеу Ш.Уәлихановтан басталған еді. Шоқан бастаған игілікті істен соң Қазақстан тарихшылары «Тарих-и Рашидидің» қазақ елі тарихына қатысты бөліктеріне XX ғасырдың басында көңіл бөле бастады. Мысалы, сонау 30-жылдары Қазақстан тарихын жан-жақты жазуға алғаш рет құлшына кіріскен профессор Санжар Асфендияров бұл кітапқа көп көңіл бөлген еді. Сонымен қатар 40-жылдары В.Вяткин өзінің зерттеулерінде «Тарих-и Рашиди» атты кітапты кеңінен пайдаланған.

Дулати туралы әйгілі ғалым Әлкей Марғұланды қалам тартып, оған қазақтың тұңғыш тарихшысы деген атақ беруі де тегін емес.

Мырза Махмұд Жарас атты тарихшы, әдебиетші қаламгер Мырза Хайдардың еңбегін оқығаннан кейін, Саид ханның (1515–1685) 170 жылға жуық Жаркент қаласын астана етіп, Шығыс Түркістанда билік құрған дәуірдің оқиғаларын жазып, болашақ ұрпаққа мұра етіп қалдыруға бел буып «Тарих-и Рашиди зейли» («Тарих-и Рашиди жалғасы») атты шығармасын жазды [15].

Профессор Әбсаттар Дербісәлі М.Х. Дулати туралы библиографиялық көрсеткіш құрастырып, ғұламаның «Жаһаннаме» дастанын қазақ тіліне аударып бастырды. Тараз мемлекеттік университетіндегі «Дулаттану» ғылыми-зерттеу орталығының қызметкері Ислам Жеменей 2007 жылы Мұхаммед Хайдар мұрасының әдеби, тарихи саласынан докторлық диссертация қорғады [16; 30].

М.Х.Дулати еңбегінің қазақ тарихына қатысты жерлері 1969 жылы орыс тілінде жарық көрді. Өзбек ғалымдары «Тарих-и Рашидиді» парсы тілінен орыс тіліне аударып, 1996 жылы Ташкентте бастырып шығарды.

2003 жылы «Тарих-и Рашиди» парсы тілінен қазақ тіліне тікелей қотарылды, кітап Алматыда басылып шықты. Бұны жүзеге асырған ирандық қазақ шығыстанушы Ислам Жеменей еді. Ғалымның өмірі мен шығармашылығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференциялар Алматы, Тараз қалаларында өткізілді. 1999 жылы ЮНЕСКО-ның шешімі бойынша М.Х. Дулатидің Отанына оралуы тәуелсіз мемлекетіміздің мәдени өміріндегі аса бір ірі уақиға еді. Ежелгі, ескі заманның ғұламалары энциклопедист–ғалымдар болған ғой. Сол шок жұлдыздың біреуі М.Х. Дулати екені айдан анық.

*Ш. Уәлиханов Дулатидің еңбектерін алғаш рет ресей ғылымында зерттеп,
ғылыми айналымға кіргізген ғалым*

Тарихта өзіндік орны бар «Тарих-и Рашиди» атты туындыны XVIII ғасырда Үндістанды басып алған ағылшындар тауып, Лондонда екі рет ағылшын тілінде басып шығарса, ал өзімізден алғаш рет қол созған адам Шоқан Уәлиханов болыпты. Ол Қашғарияға барған сапарында «Тарих-и Рашидидің» ұйғыр тіліне аударылған нұсқасын қолына түсіріп, оның он шақты бетін орыс тіліне аударыпты.

Ш.Уәлихановтың белгілі ғылыми еңбегі «Очерки Джунгарии» («Жоңғария очерктері») Петербордағы ОГКМ-ның (Записки Русского Географического Общества) 1861 жылы бірінші кітабында 184–200 беттерде, екінші кітабында 35–58 беттерде басылып шыққан [17].

Осындай аса құнды ғылыми басылымның бірнеше беттері М.Х.Дулатидің «Тарих-и Рашиди» кітабына арналған. Онда Шоқан тарихи еңбектің сол уақытқа дейін Ресей ғылымында белгісіз болып келгенін айтады. Сол кезде Ғылым академиясының мұражайында оның түрікше аудармасы, ал Петербор университетінде түпнұсқасы, яғни парсы тіліндегі нұсқасының, сақтаулы екенін көрсетеді де: «Ғылым академиясының мұражайында бұл кітаптың түрікше аудармасы бар, ал С-Петербург университетінің кітапханасында – парсыша түпнұсқасы сақталған. Өкінішке орай, академиядағы кітап толық емес, ал университеттегі кітаптың қатесі көп, соған қарағанда, оны парсы тілін білмейтін адам көшірген» [18; 352]. — деп сол қолжазбалардың кемшіліктерінің көп екенін атап айтады. Осындай жағдайлар қазақ ғалымы Ш.Уәлиханов Петербордағы М. Хайдар кітабының нұсқасымен өте жақсы таныс болғанын және жан-жақты зерттегенін көрсетеді.

Одан әрі қарай қазақ ғалымы «Тарих-и Рашиди» кітабын қысқаша талдап, оның екі бөлімнен тұратынын, бірінші бөлім Қашғар хандығы Тоғылық-Темірден, яғни 1362 жылы Шыңғыс хан ұрпағынан Рашид ханға дейінгі (1554 ж.) тарихты қамтитынын, ал екінші бөлім мемуар түрінде автор естеліктерінен тұратынын көрсетеді. М.Хайдар өз басындағы қиын-қыстау жағдайларды жаза отырып, оған қоса аса қажетті географиялық (Тянь-Шань, Болор, Тибет, Куэн-Лун, т.б. жерлер туралы) және тарихи мәліметтер бергенін Ш.Уәлиханов тебірене жазыпты. Ал автор туралы: «...Өзі атақты Доғлат әулетінен шыққан, оның ата-бабасы, ұлысбектер деген атпен Моғұл ұлысында франктердің Меровинг мажордомдарының рөлінен кем емес рөл атқарған» [18; 353], — деп М.Хайдардың хан тұқымына жатпайтын Дулат руының адамы болса да, әкесінің Моғолстан мемлекетінде шешуші рөл атқарған тарихи тұлға екенін көрсетіп, оларды V–VII ғасырлардағы Францияда шексіз билікке ие болған Меровингтермен салыстырады.

Ш.Уәлиханов «Жоңғария очерктерінде» 1554 жылға дейін Орталық Азия тарихынан көп мәлімет беретін осынау аса құнды кітап Еуропада тек аты ғана белгілі екенін айта келіп, Санкт-Петербургдағы оның қолжазбаларының әлі күнге дейін игерілмегенін қынжыла жазыпты.

Қазақстанда дулаттану саласында тұңғыш үн көтерген — Шоқан Уәлиханов «Тарих-и Рашиди» кітабын оқып шығып, «Из Тарих-и Рашиди» («Тарих-и Рашиди» — ден) деп аталатын құнды зерттеу жасап жарыққа шығарған. Аталған зерттеу Шоқан қолымен жазылған 22 беттен тұрады. Мұнда

«Тарих-и Рашиди» кітабының қысқаша мазмұны былайша берілген: «Тарих-и Рашиди» түпнұсқасының авторы Мұхаммед Хусейынның ұлы Мұхаммед Хайдар көбінесе Хайдар Куркан (*сурган* – монғол тілінде «күйеу бала» мағынасын білдіреді) мырза атымен белгілі және ол қашғарлық хан Абдул-Рашидтің уәзірі болған. Ол хандармен туыстығы бар Дұғлат әулетінің Бұлашы әмірінен шыққан. Хандар әйелдерін осы әулеттен алатын болған. Жетімдіктің ауыр зардабын тартқан автор 13 жасында Сағидхан сұлтанның тәрбиесіне алынған. Ханның оған деген ерекше ықыласы ханның балалары мен ағайындарының қызғанышымен оятады. Ол 24 жыл бойы ханның қасында болып, оның бұйрығымен көркемсөз шығармашылығымен, поэзиямен, сондай-ақ кітап жазумен де, сурет салумен де, ісмер жұмыстар шеберлігімен де айналысып, халықты таң қалдырады, темір жону өнерінің, ұсталықтың, дипломатияның шебері болады. «[Егер] не білетінімді айтар болсам, [онда] [әңгіменің] шегі алысқа кетеді. Жай қарым-қатынаста, сұхбатта, соғыста, садақ ату кезінде, аңшылықта және сондай-ақ басқару істерінде – осының барлығында мен ханның шәкірті болдым. Алайда мен оның балаларынан көп жаманшылық көрдім», — [деп өзі туралы Мұхаммед Хайдар жазады].

Хайдар монғол хандары қимыл-әрекетінің аңыздардан мәлімдігін айтады, алайда оның уақытында аңыздардың ауызша жеткен үлгісін білетін және оларды сақтай алған адамдар да болмаған. Ол өз тарихын Шараф-ад-диннің «Зафарнамесі» баяндауын үлгіге ала отырып, хижраның 951 ж. бастайды. Тарих Моғол ұлысының негізін салушы, әрі исламды бірінші қабылдаушы Тұғлық-Темір ханнан басталады; өйткені Шыңғыс ханнан бастап Тұғлық-Темірге дейінгі жайды барлық тарихшылар жақсы айтады да, солардан кейінгі хандардың тарихы белгілі болмаған. «Тарих-и Рашиди» екі бөлімге бөлінеді: біріншісіне [Тұғлық-Темірден тарайтын Шағатайлықтар тарихы] енеді. Екінші бөлімде автордың өзінің [өмірлік] жағдайынан мәліметтер қамтылады: Шағатай хандары мен сұлтандары туралы не естіді, не көрді; өзбектер жайлы және өз туыскандарының – хандар тарапынан көрген қолайсыздықтар. Сондықтан автор осы хандық алдындағы және басқа тарихшылардан белгілі оқиғаларды қайталауды да ұлы өзен Ефраттың жағалауынан құдық қазғандай жөнсіз деп есептеп, [өз тарихын] Рашид ханмен аяқтайды, соның атымен жылнама «Рашиди» деп аталған. Тарих 962 ж. (1554 ж.) аяқталған, ол өз бойында негізін салушысы Есенбұға болған Шағатай ұлысының шығыс бөлігін иеленген хандар тарихын қамтиды, олар Ақсу, Қашғар мен Яркендті мекен еткен. Автор бұл хандарды монғол (моғол) хандары деп, олардың иелігін Моғолстан, Моғол ұлысы, ал халқын, олар мұсылман болса да монғол деп атайды (яғни, ұйғырлар, дулаттар мен қырғыздар)» [19].

«Тарих-и Рашиди» деректері бойынша Ш.Уәлиханов «Тоғылық-Темір хан, Жүніс хан шежірелерін жасаумен қатар аса құнды XVI ғасыр карталарын жасапты. М.Хайдар кітабының материалдары Ш.Уәлиханов жасаған «Моғолстан картасы» және Моғолстанның батыс бөлігінің картасы аса бағалы дүниелер болғандықтан, Санкт-Петербург ғалымдары, соның ішінде Орыс Географиялық Қоғамы және өзі қызмет атқарған Азия Департаментінде жоғары дәрежеде бағаланған [17].

Ш.Уәлиханов «Тарих-и Рашиди»-ден туралы зерттеуін 1860 жылы жазған. Сол Шоқан жазған қолжазба 1860 жылдан бері талай ғалымдардың қолынан өткен екен. Бірақ дәл осы күйінде жарыққа шықпай қалған. Оған негізгі себеп ғұлама ғалымның қатты ауырып 1865 жылы қайтыс болуы.

Сонымен, қалай айтсақ та, М.Х.Дулатидің «Тарих-и Рашиди» атты классикалық шығармасын алғаш зерттеп, ғылыми айналымға кіргізген қазақтың кемеңгер ғалымы Шоқан Уәлиханов екені бұл күнде баршаға аян.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Әбдезұлы Қ.* «Жаханнаме» дастаны әсіресе түркілік рухтағы халықтардың жан дүниесіне терең әсер етеді // Жұлдыздар отбасы. Аңыз адам: Мұхаммед Хайдар Дулати (1499–1551). — 2003. — № 5 (65). — 38-б.
- 2 Қазақтар. — II-т.: Тарихи тұлғалар. — Алматы: «Білік» баспа үйі, 2003. — 56-б.
- 3 *Жалбағай Ә., Рамазан Т.* Мұхаммед Хайдар Дулати (1499–1551) // Әлем әдебиеті. — 2013. — № 3. — 191–213-б.
- 4 Мұсылман ғалымдары / Баспаға әзірл. Д. Тоқмырза. — Алматы: «Шапағат-Нұр», 2006. — 104-б.
- 5 *Дербісалиев Ә.* Қазақ даласының жұлдыздары (тарихи-филологиялық зерттеу). — Алматы: Рауан, 1995. — 179-б.
- 6 *Қазыбек М.* Мұхаммед Хайдар Дулати // Ана тілі. — 2012. — № 24 (1125). — 14–20 маусым. — 6–7-б.
- 7 *Дулати М.Х.* Тарих-и Рашиди. — Алматы: М.Х.Дулати қоғамдық қоры, 2003. — 616-б.
- 8 Қазақстан тарихы: Энциклопедиялық анықтамалық. — Алматы: «Аруна Ltd» ЖШС, 2006. — 768-б.
- 9 *Келімбетов Н.* Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері. — Алматы: Раритет, 2011. — 432-б.
- 10 *Қазыбек М.* Тарихи сабақтастық арналары (Төле би Мұхаммед Хайдар Дулатиді білген бе?) // Түркістан. — 2013. — 12 желт. — 14-б.

- 11 Ұмытылмас есімдер / Құраст. Б. Ысқақов. — Алматы: Қазақстан, 1994. — 94-б.
- 12 Қалиева М.М. Х. Дулат және оның «Тарих-и Рашиди» еңбегі (Ресей және Орта Азия ғалымдарының еңбектерінде) // Қазақ тарихы. — 2009. — №3 (96). — 7–9-б.
- 13 Бартольд В.В. Тюрки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. — Алматы: Жалын, 1993. — С. 166.
- 14 Қалиева М. М. Х. Дулат және оның «Тарих-и Рашиди» еңбегі (Ресей және Орта Азия ғалымдарының еңбектерінде) // Қазақ тарихы. — 2009. — № 4 (97). — 10–13-б.
- 15 Жеменей И., Әбдіүәлі А. «Тарих-и Рашиди» еңбегінің тарихи әлемі // Қазақ тарихы. — 2009. — № 6 (99). — 13–16-б.
- 16 Мырзахметұлы М. Қазақстанда дулаттану саласында тұңғыш үн көтерген Шокан Уәлиханов // Жұлдыздар отбасы. Аңыз адам: Мұхаммед Хайдар Дулати (1499-1551). — 2013. — № 5 (65). — 52 б.
- 17 Өтениязов С. Шокан Уәлиханов және «Тарих-и Рашиди» // Ана тілі. — 2014. — № 35 (1241). — 4–10 қырк. — 9-б.
- 18 Уәлиханов Ш.Ш. Жоңғария очерктері: Көп томдық шығармалар жинағы. — 3-т. (341–371-б.). — 2-бас. — Алматы: «Толағай групп», 2010. — 424 б.
- 19 Уәлиханов Ш.Ш. «Тарих-и Рашиди»-ден: Көп томдық шығармалар жинағы. — 4-т. (15–29-б.). — 2-бас. — Алматы: «Толағай групп», 2010. — 15–29-б.

Р.С.Каренов

Мухаммед Хайдар Дулати — первый всемирно известный казахский ученый-историк, выдающийся мыслитель средневековья

К 515-летию со дня рождения М.Х. Дулати

Статья посвящается жизни и творческой деятельности Мухаммеда Хайдара Дулати — великого ученого, названного отцом истории казахов. Отмечено, что его труды заняли достойное место в мировой истории, науке и образовании. Автор предпринимает попытку всесторонне исследовать творческое наследие просветителя. Сделан вывод, что его главный научный труд «Тарих-и Рашиди» является книгой, написанной в особом художественном стиле, где ярко и образно выражаются мысли автора. В статье уделяется внимание также поэме гениального мыслителя «Жаханнаме».

R.S.Karenov

Mukhammed Khaydar Dulati — the first world-famous kazakh scientist-a historian, a prominent thinker of the middle ages

To 515-anniversary M.Kh. Dulati

The article is dedicated to the life and creative activity of Mohammed Haydar Dulati — the great scientist, is called the father of Kazakh history and he's occupied their work worthy place in world history, science and education. It's attempt to comprehensively explore the creative legacy of educator. It's concluded that his main scientific work «Tarikh-i Rashidi» is a book written in a particular artistic style that expresses clearly and the figuratively idea of the author, serving as a memoir work. It's attention is given to the poem as the great thinker «Jahan Nama».

References

- 1 Abdezuly K. *Star family. A legendary figure: Mukhammad Haidar Dulati (1499–1551)*, 2013, 5 (65), p. 38.
- 2 Kazakhs. V. II: *Historical personalities*, Almaty: Publ. house Bilik, 2003, p. 56.
- 3 Zhalbagay A. *World Literature*, 2013, 3, p. 191–213.
- 4 *Scientists of muslim / For print prepared D. Tokmurzoy*, Almaty: Shapagat — Nur, 2006, 104 p.
- 5 Derbisaliev A. *Stars of Kazakh steppe (philological-historical research)*, Almaty: Rauan, 1995, p. 179.
- 6 Kazybek M. *Ana tili* 24 (1125), 2012. June 14–20, — p. 6–7.
- 7 Dulati M.Kh. *Tarikh-i Rashidi*, Almaty: Community Foundation of M.H. Dulati, 2003, 616 p.

- 8 History of Kazakhstan. Encyclopedic Reference, Almaty: Aruna Ltd LLP, 2006, 768 p.
- 9 Kelimbetov N. *The ancient literary traditions of Turkic peoples*, Almaty: Rarity, 2011, 432 p.
- 10 Kazybek M. *Turkestan*, 2013, December, 12, p. 14.
- 11 *The unforgettable names* / Comp. B. Iskakov, Almaty: Kazakhstan, 1994, p. 94.
- 12 Kalieikova M. *The history of Kazakhs*, 2009, 3 (96), p. 7–9.
- 13 Bartold V.V. *The history of Kazakhs*, 2009, 4 (97), p. 166.
- 14 Kalieikova M. *The history of Kazakhs*, 2009, 4 (97), p. 10–13.
- 15 Zhemenei I., Abduali A. *History Kazakhs*, 2009, 6 (99), p. 13–16.
- 16 Myrzahmetuly M. *The stars family. A legendary figure: Muhammad Haidar Dulati (1499–1551)*, 2013, 5 (65), 52 p.
- 17 Uteniyazov S. *Ana tili*, 35 (1241), 2014, September 4–10, p. 9.
- 18 Ualikhanov Sh.Sh. *The collection of many volumes*, 3, 2–release, Almaty: Tolagay groups, 2010, p. 341–371.
- 19 Ualikhanov Sh.Sh. *From the «Tarikh-i Rashidi»* / The collection of many volumes. 4, 2–release, Almaty: Tolagay groups, 2010, p. 15–29.

ӘОЖ 94(574)

Р.С.Каренов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: rkarenov@inbox.ru)

Уақ тайпасының шығу тегі және оның жоңғарларға қарсы күресті ұйымдастырған тарихи тұлғалары

Мақалада Орта жүзге кіретін Уақ тайпасының шежіресіне ерекше көңіл бөлінген. Жазу-сызуымыздың көп уақыт кенже қалып келу салдарынан Уақ тайпасына жататын рулардың шежіресі ұрпақтан ұрпаққа негізінен ауызша жетіп отырғаны туралы айтылған. Уақ тайпасының атақты батырлары жөнінде құнды мәліметтер берілген. Осы тайпаның жеке аталарын тарату Қазақ энциклопедиясының әр томынан алынған деректермен дәйектеліп отырғаны көрсетілген.

Кілт сөздер: тайпа, шежіре, ру, деректер, ұрпақтар, батырлар, тұлға, дастан, ел, жер.

Уақтар — Орта жүздегі саны аз тайпа

Орта жүз құрамына кіретін Уақтың шығу тегі туралы пікірлер әр түрлі.

Уақ бір атадан емес, әр елден аз-аздап жиналған ел, сондықтан Уақ деп аталады. Ол елдер негізінен Керей, Найман тайпасынан құралған, кейінірек Үйсін, Қырғыздар араласқан.

Қазақ арасына кең тараған аңыз бойынша, Уақ Керей тайпасымен туыстас. Уақтың арғы атасының анасы, ері Жаубасар өлген соң, бір жылдан кейін әмеңгерлік әдет бойынша оның ағасы Ойшыбайға (Керейдің әкесі) тиеді. Сондықтан да Уақ Керейдің інісі болып есептеледі.

Тарихи деректер негізінде де Уақ Керейлермен іргелес болып қана қоймай, өзара соғыс одағын құрып, соғыс кезінде әрқашан әскери қолдың оң қанатында болған. Керей мен Уақтың аталастығының тағы бір айғағы, олардың рулық таңбасының ұқсастығы, яғни «Ашамай таңба» екеуіне де ортақ.

Уақтардың алғашқы атамекені Қазақстанның солтүстік-шығысы мен Монғолияның батысы болса керек. Қазақ жеріне жоңғарлардың баса-көктеп еніп, алға жылжуының салдарынан Уақтар өзінің атамекенінен ығысып, солтүстікте Тобыл және Үй өзендеріне, батыста Торғай өлкесіне, ал оңтүстікте Арал теңізінің жағалаулары мен Сыр бойына дейін жеткен. XVIII ғасырдың ортасында Жоңғар шапқыншылығынан Уақтардың негізгі бөлігі Керейлермен қоса өзінің шығыстағы және